

В І Д Г У К
офіційного опонента на дисертацію Задесенець Яни Миколаївни
«Діяльність М.С. Мордвинова на Півдні України
(кін. XVIII – поч. XIX ст.)»,
подану на здобуття наукового ступеня кандидата історичних
наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Запропоноване Я.М. Задесенець дисертаційне дослідження, без сумніву, можна віднести до числа тих, в яких визначаються і розробляються актуальні для вітчизняної історичної науки проблеми. Дисертаційний твір виконано в руслі перспективного напрямку історичних досліджень, що називають біографічною історією, біоісторією, або «персональною» чи «індивідуальною історією», інтерес до якого спостерігається останнім часом. Незадоволеність багатьох істориків тенденцією до дегуманізації і деперсоніфікації історичних суб'єктів не лише в соціологізованій, а й в антропологізованій історії підштовхнула до відродження персонологічного підходу, в результаті чого історична біографія, яка є одним з найдавніших і популярних жанрів історіописання, отримала своє «друге народження». Відмінність «нової» персональної історії від звичного жанру з серії «ЖЗЛ» і так званих історичних портретів полягає в тому, що в ній особисте життя і доля окремих індивідів, формування і розвиток їхнього внутрішнього світу, діяльність в різних часових і просторових межах виступають водночас і як стратегічна мета дослідження, і як адекватний засіб пізнання соціуму і таким чином використовуються для прояснення соціального контексту, а не навпаки. Вибір саме такого підходу в сучасній вітчизняній історіографічній ситуації актуалізується в силу поки що недостатньої кількості досліджень, в яких явища української історії розглядалися б через діяльність конкретних осіб, які зробили свій неповторний індивідуальний внесок. Це особливо стосується дослідження історії України модерної доби, де відчувається гострий дефіцит персонологічних досліджень, наслідком чого є «обезлюднення» української соціальної історії Нового часу.

Дисциплінарне поле теми даної дисертації включає також елітологію, регіональну історію України, що надає роботі додаткової актуальності, оскільки такі дослідження хоча і з'являються останнім часом, але не набули ще «критичної

маси». Підсилює актуальність даного твору й вибір в якості об'єкту уваги фігури крупного військового та державного діяча Російської імперії, південноукраїнського поміщика адмірала М.С. Мордвинова. Отже, дисертантка вступила на небезпечне нині поле імперського періоду нашої історії, що розглядається крізь призму діяльності імперського сановника. Таку сміливість залишається тільки привітати, адже, переконана, без глибокого і неупередженого вивчення цього відрізка вітчизняного минулого неможливо розібратися і в біографії сьогodнішньої України. На жаль, Автор, імовірно, не до кінця все це усвідомлює, оскільки у вступній частині актуальність роботи виписана лаконічно і обґрунтовується, головним чином, необхідністю узагальнення історіографічного матеріалу – немає узагальнюючої праці.

Основні проблеми, що постали перед дисертанткою, в постановочному плані були сформульовані у вступі, виконання основних кваліфікаційних вимог до якого дало можливість зрозуміти авторський задум і шляхи його реалізації. Кваліфіковано визначені практичне значення та наукова новизна дисертації, особистий внесок автора. Відзначу також цілком логічну та адекватну конструкцію дисертаційного твору. В цілому погоджуюсь з авторським баченням цієї частини роботи та дослідження в цілому, однак висловлю застереження щодо надто розлогого, перевантаженого формулювання мети дослідження, яка, по-суті, містить ряд завдань.

За своєю теоретичною насиченістю і складністю до вступної частини наближається перший розділ дослідження, який представляє інтерес як з кваліфікаційної точки зору, так і з наукової, оскільки тут Автор демонструє себе як цілком сформований фахівець, що досить впевнено вирішує історіографічні та джерелознавчі завдання. При формуванні історіографічної бази дослідження перед автором стояли досить складні проблеми, адже в роботі, хоча це й не задекларовано, зроблено спробу показати діяльність М.С. Мордвинова в контексті епохи. Автору не просто було впоратися з цим завданням, водночас і забезпечуючи необхідне історіографічне підґрунтя, і уникаючи «інформаційних шумів». Але, зазначу, вона його цілком пристойно вирішила, залучивши

необхідне коло різноманітної літератури, яка «працює» на дослідження. Водночас хотілося б висловити деякі міркування щодо історіографічної частини.

Перший історіографічний період окреслено 1830-ми рр. – 1917 р. На перший погляд цілком доречним виглядає виділення такого періоду в конкретно-історичній роботі. Однак при цьому навряд чи варто тут говорити про «єдиний цілісний історіографічний доробок» (с. 10). Справа не тільки в заідеологізованих оцінках, які нібито давали історики. Гадаю, задачі історіографічного аналізу повинні виходити за рамки тільки оціночних моментів. Тим більше, коли не йдеться про відтворення історіографічного образу героя. Однак, якщо саме під таким кутом зору розглядати історіографічний доробок щодо постаті М.С. Мордвинова, то варто нагадати, що перші роботи про нього були написані ще за його життя. Отже прижиттєвий образ/образи не може бути тотожним меморіальному, тим більше – історіографічному. Кожен з цих етапів формування історіографічного образу має свою специфіку, яку необхідно було б відзначити. Адже між працями А. Скальковського та, скажімо, В. Іконнікова велика дистанція.

Також навряд чи варто історіографічний доробок щодо діяльності М.С. Мордвинова розглядати під кутом зору «його негативної ролі у долі місцевого українського та кримськотатарського населення» (с. 14). Причому це підкреслюється як щодо істориків імперських часів, так і радянських дослідників, зокрема, О. Дружиніної. До того ж, незрозуміло, чому йдеться тільки про ці два народи, адже Крим та Причорномор'я – багатоетнічний регіон. Дивним виглядають і закиди працям О. Дружиніної, В. Кабузана, миколаївського краєзнавця Ю. Крючкова в імперськості, в «імперських оцінках у баченні історичної долі регіону – «новоросійська» візія» (с. 18).

Враховуючи те, що певна частина праць, які розглядаються дисертантом в історіографічній частині, стосуються періоду, що досліджується в даній роботі, і були створені ще за життя М.С. Мордвинова, виникає проблема більш чіткого визначення і розмежування історіографічної та джерельної бази і відповідно до цього прийомів аналізу текстів. Йдеться, наприклад, про роботи А. Скальковського, публікації в «Северной пчеле» тощо.

Не піддаючи сумніву право кожного автора самому вирішувати, на який історіографічний доробок спиратися, все ж хотілося б зрозуміти принципи відбору літератури. Адже, враховуючи специфіку даного дослідження, не зовсім ясно, чому Автор відмовилася від використання тих чи інших праць, наприклад, досліджень А.М. Гнушева (Политико-экономические взгляды графа Н.С. Мордвинова. К., 1904.), Л.В. Туманової, про економічні погляди М.С. Мордвинова (Научные записки Московского финансового ин-та. 1952. Т. 2.), дисертаційних робіт Л.Я. Москаленко (Общественно-политические взгляды и социальная программа Н.С. Мордвинова. Минск, 1984), М.Г. Фівейської (Н.С. Мордвинов – государственный деятель. М., 2002) та інших.

Одним з безсумнівних достоїнств дисертаційного твору слід вважати досить солідну джерельну базу роботи, що сформована внаслідок потужної архівної евристики та залучення значного комплексу опублікованих джерел. Більшість архівних матеріалів з архівосховищ України та Росії вперше введено до наукового обігу. Значна частина інформації конкретно-історичних розділів роботи базується саме на новому джерельному матеріалі, що додає даному науковому твору актуальності та новизни. Але відсутність рефлексії з приводу принципів відбору джерел, ступеню репрезентативності актуалізованої джерельної бази, вірогідності інформації дещо знижує загальне враження від цієї частини твору.

Не зовсім логічно виглядає спочатку презентація архівних джерел за інституційним принципом, огляд археографічних публікацій, а вже після того класифікація актуалізованої джерельної бази за походженням та видовою належністю (с. 41). У зв'язку з таким підходом сумніви викликає поділ наративних джерел на описові та мемуарного характеру і введення такого поняття як «описові наративи» (с. 44), що фактично виглядає як «масло масляне». Сумнівно також віднесення до цієї групи «Путешественных записок» В. Зуєва та твору П. Сумарокова, які в жанровому відношенні традиційно зараховуються до травелогів. Враховуючи різноманіття використаних наративних джерел і пов'язані з цим проблеми класифікації, здається, доцільніше було б розподілити їх за жанровим принципом. Усвідомлюючи, що кожен автор має право

запропонувати власні підходи до класифікації та систематизації джерел, що найбільш адекватні меті, завданням та методам дослідження, все ж не можу вповні погодитися, що виділені дисертанткою групи допомагають розкрити інформаційний потенціал джерельної бази твору.

Цілком виправдано значну увагу дисертантка приділила археографічним публікаціям. Однак, чомусь, не було згадано одну з перших опублікованих робіт адмірала (Мордвинов Н.С. Некоторые замечания для управителей земледельческих поместий. СПб., 1834. 15,13 с.). Говорячи про припинення за радянських часів аж до 1982 р. публікації джерел, дотичних до постаті М.С. Мордвинова (с. 40), все ж варто було б згадати видання основних економічних творів адмірала (Мордвинов Н.С. Избранные произведения. М., 1945. 255 с.), а також рецензію на цю публікацію С. Покровського у «Вопросах истории» (№ 4. 1946. С. 129–133).

Значний інтерес представляють конкретно-історичні розділи дослідження Я.М. Задесенець, які містять цінну інформацію, що вносить уточнення, розширює загальні уявлення про обраного для вивчення героя та й про соціальні, культурні процеси на півдні України. Тут зроблено загалом вдалий синтез історіографічного та джерельного матеріалу.

У роботі досить рельєфно представлено етапи діяльності М.С. Мордвинова як флотоводця та адміністратора, його внесок у розбудову Чорноморського флоту, матеріальне, технічне та кадрове його забезпечення, у розвиток торгівлі, виноробства, водних шляхів сполучення, металургійного виробництва, зокрема Луганського ливарного заводу, видобуток нафти, інших корисних та мінералів, у будівництво нових міст Південної України, тим більше, що, як відомо, і про це пише й Автор, «у завойованому краї ще не існувало потужної міської інфраструктури» (с. 57). Цілком виправдано підкреслюється роль М.С. Мордвинова у сприянні «розвитку індустріальної промисловості в краї» (с. 117), як одного з «фундаторів кам'яновугільної промисловості на Півдні України, оскільки його адміністративна підтримка забезпечила необхідні замовлення державою видобутку вугілля» (с. 122). Поданий матеріал та рівень виконання,

безумовно, викликають інтерес. Та як будь-який справжній науковий твір дисертація Я.М. Задесенець водночас провокує дискусію, від якої не відмовлюся., висловлюючи своє бачення і щодо тональності дисертації, і щодо проблем, які в ній піднімаються.

Спершу не можу не звернути увагу на певний розрив між поданим конкретно-історичним матеріалом та деякими оціночними судженнями, що, на мій погляд, вступають між собою в протиріччя. Складається враження, що іноді Автор забувала про задекларовані принципи об'єктивності та історизму, або ж, що можна також зрозуміти, не могла утриматися від «тенденційності та ідеологічної заангажованості, детермінованих реаліями суспільного та політичного життя в умовах початку XXI ст.» (с. 50). Мабуть, не зовсім спрацював і задекларований ретроспективний метод. В іншому випадку навряд чи було б вжито таку термінологію, що фігурує навіть у назвах підрозділів – «депортація кримськотатарського народу», «примусова форсована імперська колонізація регіону» (с. 7), «типовий солдат Російської імперії», тим більше, що М.С. Мордвинов був далеко не типовою фігурою серед російської еліти, нові міста і населенні пункти не розглядалися б як «колоніальні форпости на півдні України».

Навряд чи, керуючись принципом історизму, варто писати про «міфічну «цивілізаторську» роль Російської імперії на півдні України» (с. 20). Тоді ми повинні говорити про міфічні міста, міфічні заводи, міфічні кораблі, міфічні дороги, міфічні університети тощо. Однак мені важко уявити, що я приїхала з одного міфічного міста до іншого такого ж міфічного міста. Тобто, конкретно-історичний матеріал дисертації іноді вступає в протиріччя у рядом формулювань, оцінок, висновків. Складається враження, що автор, забуваючи про принцип історизму, робить це на догоду сучасній політичній ситуації, ніби перетворюючи перо історика на зброю. Неміфічність внеску М.С. Мордвинова у розбудову краю і не дозволяє історикам різних часів, у тому числі й сучасним миколаївським, херсонським тощо краєзнавцям, «вийти за межі російсько-радянської методології оцінки ролі імперського сановника» (с. 20). Дотримання принципу історизму, до

речі, також передбачає врахування не тільки логіки окремих осіб, соціальних груп, навіть цілих народів, а й логіки держави/держав.

Зазначу, що однією з позитивних характеристик дисертації слід вважати прагнення подати не лакований, як це часто буває в біографічних дослідженнях, а складний, суперечливий образ свого героя. Так, у третьому розділі Автор підняла доволі складну проблему взаємовідносин, взаємодії представників імперської влади та місцевого татарського населення, під кутом зору діяльності М.С. Мордвинова тільки дещо піднімаючи тут завісу. Однак, попри ряд важливих авторських спостережень, говорячи про «ксенофобію» М.С. Мордвинова щодо татарського населення Криму (с. 141), варто було б враховувати не тільки «імперські» або ж майнові інтереси цього південного поміщика (с. 145), а й всю систему його поглядів, для якої характерний симбіоз утилітарного й православного компонентів у світогляді. До того ж, як показано, «ксенофобія» не виявлялася по відношенню до мусульманського турецького населення, яким опікувався М.С. Мордвинов. Тобто, не все так однозначно. Гадаю, що складна проблема економічного розвитку Криму до 1783 р., взаємовідносин, у тому числі й поземельних, «корінного» (не тільки татарського) та «нового» населення цього краю, а також позицій у цьому питанні центральної та місцевої російської влади, потребує подальшого ґрунтовного неупередженого висвітлення, що не можливо на даний час. Що все було не таким вже й однозначним свідчить і реакція центральної влади на «мнєнія» М.С. Мордвинова з приводу татарської проблеми, на скарги татар (с. 173–174), а також факт того, що «Мордвинов десятиліттями судився за кожную десятину своїх кримських володінь із тими ж татарами» (с. 183)

Не можу погодитися й з твердженням про «невідповідність поміщицької колонізації Таврійської губернії реаліям і вимогам часу», підтвердженням чого для Автора є звернення поміщиків до уряду про фінансову допомогу, а точніше, про можливість отримати довгострокові кредити у фінансових установах. Здається, такі звернення свідчать не так про невідповідність, як про проблеми господарювання в умовах зони ризикованого землеробства, відсутність капіталів у більшості поміщиків, відсутність ринку робочої сили, в тому числі й через

«часткову або повну незаселеність земель колишнього Кримського ханства», на що як на головну проблему цілком справедливо вказує й дисертантка (с. 187). Нагадаю, що досить точно специфіку господарювання на Півдні описав у «Степном помещике» такий знавець реалій краю, як А. Скальковський, з яким важко не погодитися (Економист. 1859. Т. 2. Кн. 2. Смес. С. 1–16). Необхідність прямо таки вгризатися в землю на нових місцях, дбати не тільки про власну родину, а й про своїх підданих та ще й в доволі короткий час (а це й насправді короткий час для освоєння нових земель) робити маєтки прибутковими не завжди і не всім була під силу. Тому й зверталися до уряду по допомогу, кінець-кінців згодом долаючи і труднощі, і проблеми.

Не можу погодитися і з визначенням М.С. Мордвинова як «типового кріпосника-латифундиста», а моделі його господарювання як традиційної, «такої, що спиралася здебільшого на експлуатацію праці кріпосного селянства» (с. 188–189). Зауважу, по-перше, що кріпосне право в Росії, так само як і рабство в США, виходячи з місцевих специфік, стало одним з механізмів процесу модернізації, який з другої половини XVIII ст. охопив Європу та Північну Америку і на який, чомусь, зовсім не звернула увагу дисертантка.. По-друге, навряд чи варто говорити про кріпосне право відносно Південної України межі XVIII – XIX ст. як про традиційний спосіб господарювання. Цей край відноситься до регіонів з нестійким кріпосним правом. Упроваджене тільки 1796 р., воно, так само, як і в Лівобережній та Слобідській Україні, не відразу приживалося, тим більше в Криму. До того ж, в цей час у Росії вже почалася корозія кріпосницьких відносин і обговорення питання про звільнення селян. Надзвичайно висока мобільність населення Півдня і катастрофічна нестача робочих рук також не давали можливості степовим поміщикам господарювати «традиційно» по-кріпосницькому.

Що ж до кріпосницьких позицій М.С. Мордвинова, то тут варто, мабуть, говорити про дихотомію його суджень, адже сприймаючи кріпосне право як безумовне та економічне зло, він, виходячи з реалій російської дійсності, а точніше з реалій східноєвропейських умов господарювання, вважав однак

недоцільним миттєве звільнення селян. Вважаю також, що проблема особистої зацікавленості М.С. Мордвинова у збереженні власних прибутків не могла справити вирішального впливу на його позиції по селянському питанню. Його біографія неодноразово підтверджує готовність жертвувати власним матеріальним благополуччям і благополуччям своїх близьких у доволі радикальних формах. Прагнення максимальних прибутків и пошук нових джерел для цього були скоріше виявом практицизму, енергійності, підприємливості і потягу до експерименту. Тому, гадаю, це також позначилося й на маєтковій структурі, та й на підходах щодо господарювання в тому чи іншому маєтку – в разі невдалого з різних причин експерименту в одному місці, зусилля зосереджувалися в іншому, там, де можна було очікувати успіхів. Узагалі вважаю, що практику Мордвинова-поміщика можна оцінювати лише як частину загальної картини агрономічного руху за раціоналізацію сільськогосподарського виробництва і становлення сільськогосподарської та економічної науки.

Підводячи підсумок аналізу дисертаційного твору, відзначу, що в роботі простежується солідний рівень обізнаності з матеріалом, компетентність, сумлінність. Не дивлячись на деякі стилістичні огріхи та неточності в оформленні довідкового апарату, даний твір на писаний гарній науковій стилістиці. В дисертації поставлено і розв'язано досить складну наукову проблему та накреслено ряд дискусійних питань. Позитивно, що Автор не лише розуміє наукове значення свого дослідження, а й намічає перспективи подальшої можливої розробки проблеми, що відображено у висновках по розділах та по роботі в цілому. Основні результати дисертації відображені в авторських публікаціях, в тому числі у фахових виданнях. Зміст автореферату відбиває основні положення дисертації.

Виходячи із вищенаведеного, є всі підстави вважати, що дисертаційний твір Я.М. Задесенець є актуальним, самостійним, завершеним науковим дослідженням. Враховуючи обґрунтованість отриманих результатів, наукову новизну і практичне значення роботи, вважаю, що дисертація Задесенець Яни Миколаївни «Діяльність М.С. Мордвинова на Півдні України (кін. XVIII –

поч. ХІХ ст.» повністю відповідає всім вимогам «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р., а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Офіційний опонент
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України
Дніпропетровського
національного університету
ім. О. Гончара

Т.Ф. Литвинова

Вчений секретар
Дніпропетровського
національного університету
ім. О. Гончара,
професор

В.В. Лобода

15.09.2016.